

Діна вернулась додому дуже пізно, майже о другій годині.

Тихенько пройшовши в свою хату, вона несподівано застала там Модеста. Він ходив з кутка в куток, заклавши руки за спину і пожевуючи губами. На неї подивився з таким виглядом, немов вона вся була обляпана болотом. Одне вже те, що він жував губами, заклавши руки за спину, і дивився таким поглядом, могло роздратувати найспокійнішу людину. Але було пізно, Діна не хотіла піднімати історій і тому не дала волі своєму роздратованню. Навпаки, вона весело, довірливо, як другу і мужу, почала розказувати, як провела вечір. Знаючи Модеста, вона, щоб не робить йому неприємности, трохи змінила правду, сказавши, що була в театрі з Софі Гадальцевою, яку випадково зустріла. Було дуже весела через те, що пішли на студентські місця. Потім зайшли до Софі, випили чаю, і Софі з чоловіком провели її аж додому. От і все. Оповідаючи, вона роздягалась, сміялась і весь час ніжно й як мужа та друга цілувала Модеста. Але цей міщанин перш усього звернув увагу на те, що від неї пахло вином і сігарою. При цьому він виявив себе як щирий міщанин і провокатор. Замість того, щоб по-дружому отверто спитати її, чому від неї пахне вином, він ужив провокацію. Наче заклопотаний її здоров'ям, цей провокатор вперед викликав її на те, що вона запевнила його, що нігде нічого крім чаю не пила. Після ж того раптом загорівся благородним гнівом, обуренням і сказав, що зразу почув від неї дух вина. І тут же почав виливати на неї цілі помийниці: що вона безсердечна мати, що вона шлюха, що вона ганьба всеї їхньої міщанської родини, що її треба нагайом вигнати зараз же на улицу в одній сорочці. Звичайно, від такої несправедливості хоч кого може кинути в лють. Діна не витримала і шпурнула гребінем в морду провокаторові. Тоді він довершив свою шляхетність: озвірівши, схопив її за розпущені коси і почав бити тим самим гребнем по чому попало. Діна зчинила крик. Позбігались Олеся, Юрій, Дуня. І тільки тоді Модест випустив її. В сльозах, в істеричі, побита, принижена, Діна заснула тільки вдосвіта.

А Модест, схопивши пальто й шапку, вибіг на улицу і блукав по безлюдному городу до рана. Вернувшись додому, він пішов просто до матері. Зінаїда Василівна, розбужена криками Діни, вже не могла спати й сиділа в креслі всю ніч, дивлячись в вогонь каміна. Вона не здивувалась приходу Модеста, немов знала, що він мусить прийти до неї.

Модест мовчки сів біля матері на лавочку для ніг, сперши лікті на коліна й затуливши руками лице. Зінаїда Василівна почала тихо гладити його по голові. Віконниці були зачинені, і в хаті горіла електрика, хоч на дворі було вже зовсім видно.

Довго так сиділи без розмови мати й син.

— Що там було у вас? — нарешті сумно й тихо спитала Зінаїда Василівна.

Модест помовчав і почав оповідати. Оповідаючи, він уже знов роздратувався.

— Чого я не можу, мамо, винести, так це її безоглядного, нахабного неблагородства, невеликодушія. Це мені мутить розум. Не можу! Вона знає, як я свято шаную нерозривність шлюбу, знає, що не вижену її, і користується цим. Мало того! Вона сама щиро переконана, що я й не маю ніякого права, розумієш, права щось їй зробити: вона моя жона! Як у неї це зживається разом, ця віра в святість шлюбу і такі вчинки — не розумію... А проте, яка там святість? У неї святість? В право вона вірить, от що! І при тому вона не вірить, що я шаную шлюб через переконання свої, вона дума, що я не маю права розірвати. От що! Цього я не можу винести.

— А мусиш, сину... — сказала Зінаїда Василівна. — Нехай собі так дума, а ти знай своє...

— Ах, мамо! Та діло не в тому, що вона дума, а що робить. Хай дума як хоче, але ж мусить бути якесь... якесь охайність. Головне, що ні одного слова у неї нема правдивого.

Нічого святого. Все бреше, про що хочеш. Бреше як попало, часто без потреби. Егоїзм такий наївно-злий, вузький, коротенький, що дальше моменту нічого не помічає. Вона все пускає в хід, що хочеш. Ти знаєш, я чую, що через неї я загубив половину своєї віри в правду і святість якихсь ідей. Оце її панібратське поводження зо всіма ідеями мене нищить. Оці її аргументи, ідеальні, возвишені, це постійне посилення на свою поступовість, ця безоглядна брехня... І крім того, ти знаєш, вона сама вірить, що вона дійсно поступова, що вона страдалиця, що все, що говорить, говорить не через свій паршивенький егоїзм, а ідейно. Тепер на все ідеї, на всяку пакість всяка мерзота знаходить своїх поетів, ідеологів і робиться героїзмом. Який-небудь педераст, мерзотник, грязь — пише цілі поеми. Жінка волочиться зо всіма — теж поема, проблема, трагедія. Дітей не любить — знов-таки поема, проблема, поступовість. Годі жінці сидіти біля дітей та на кухні. На все єсть своя теорія. Що тепер святе, ідейне, поетичне, — чи педерастія, чи хождіння в народ, чи сім'я і діти, чи тічка любовників, — що поступове, що ні — невідомо!

Модест замовк і знов затулив лице руками. Зінаїда Василівна не перешкожала йому говорити: хай виговориться, легше буде...

— Ну, хай так! — піднімаючи голову, знов почав він. — Хай педерастія, тічка любовників, скетінгрінк, ресторани, вино, хай це поступовість, ідейність, хай, добре, нехай так. Але ж тоді вже не може бути инче поступовістю. Ні, у неї все разом, все що хочеш. Сьогодні педерастія, завтра релігія, вранці астрономія, ввечері сім'я, через хвилину вже сім'я — міщанство, педерестія — гадость, релігія — глупость, знов через хвилину все це поезія, проблема. Що їй в даний момент вигідніше, те й добре, те й добре! Обов'язок, повинність? Це міщанство. Тепер ці слова старі, не здатні ні до чого. А тут же кричить: "твій обо'язок дбати, щоб сім'я твоя не голодувала, я жона твоя, ти повинен поважати мене". Голова крутиться. Бувають минути, коли хочеться просто посікти її на дрібні шматки. Ні, правда: обов'язок — це подла, паскудна річ! Коли б я не вважав за обов'язок женитись на цій тварі, я б півжиття собі й другим урятував. А тепер що я можу зробити? Що? Говорить з нею? Умовляється? Прошу! Вона на все згодна, на все. Трудно їй згодитись? Їй один клопіт — це не пійматись, не дати мені в руки доказів. От і все. Але це ж нестерпне, мамо, нестерпно так жить!

Модест упав головою в руки і заривав сухим безпомічним риданням. Зінаїда Василівна тихо гладила його по голові. Коли він трохи стих, вона заговорила:

— Потерпи ще, Модю, потерпи, сину. Що ж робити? Все наше життя є обов'язок. Нехай вона так, а ти так. Коли хтось чинить неправильно, то це не оправдання для нас робити так само. Ти собі своє знай. І повірь, сину, це луччий спосіб, ніж сварка. Вона — людина не глупа, вона мусить побачити твою правду. Тяжко, я знаю. Але де легко, у кого? Всі, сину, страдають, той од того, той від другого. Наша задача, наша повинність і вся поступовість у тому, щоб покірніше, безропотніше нести свій хрест. Щасливі ті, що несуть, що мають силу нести його з веселістю, але не ті, що не мають хреста. Таких, сину, нема, повірь мені. Великий символ показав нам Христос, узявши на свої плечі хрест...

Довго ще говорила Зінаїда Василівна, говорила доти, доки Модест не почув, що тихий сум, жалість до себе й до Діни не защеміли в його серці. І не словами добилась цього мати, слова були давно йому відомі, багато раз сказані, добилась вона чимсь, що було поміж словами, певністю, досвідом, непохитною вірою в ці слова, роженною власним пережитим горем.

Од матері Модест пішов до Діни. Вона теж, певно, думала про сварку, бо зустріла його з чекаючим і виноватим виразом в лиці. Це ще більш зворушило Модеста, і він замість того, щоб мирно, але рішуче поговорити з Діною, виробити з нею якийсь модус життя (як умовився з матіррю), ні з того ні з сього почав прохати вибачення. Діна розплакалась. Він ще

більш почув себе винним і став на коліна. Діна розридалась. Але, стоячи на колінах, він уже почав роздратовуватись. Манерний плач Діни з трагічним заломлюванням рук, розпущене волосся, штучна покірність уже викликали бажання схопити за руки й шпурнути її об землю, щоб справді заплакала дійсними сльозами. І особливо дратувала ця покірність, що побільшувалась з побільшенням сили його вибачень.

Він вийшов од неї зверхне примирений, навіть поцілувавши її, але з тяжким і гнітучим чуттям на душі. Почуваючи втому, він ліг спати.

Але не встигли всі трохи заспокоїтись, як виступив Юрій. За чайом, коли прийшла Галя, він сидів похмурий, жовтий, не відповідаючи на невинні Галіні зачіпання і щось думаючи. Галя була дуже мила з своїми локонами і синіми очима ляльки. Вона задавала такі комічно-наївні питання, що всі проти волі сміялися.

І раптом Юрія як прорвало.

Говорили щось про аскетизм і аскетів. Говорила, власне, Діна, яка недавно багато розмовляла з цього приводу з одним видатним дослідувачем аскетизму в давні часи.

Галя дуже пильно слухала, спершись, як діти, підборіддям собі на руку. І вмить живо й невинно скрикнула:

— Юрку! Значить, ваш Полкан теж аскет?

Юрій, видно, не слухав розмови, бо не зрозумів її питання.

— Який Полкан?

— Ну, ваш Полкан, що в Линянці. Чи не Полкан, а Трезор. Полкан — це у дяді Семена. Значить, і Трезор аскет? І вона з захопленням і невинністю поширила очі.

— Чому ж аскет?

— Ну, Господи! Ви ж самі казали, що він ніколи не бігав з другими собаками і не ухажує...

Договорюючи, Галя вже почервоніла й от-от мала розплакатись під серйозним поглядом Юрія, хоч і старалась невинно посміхатись.

Юрій одвернувся й з злісною насмішкою бовкнув:

— Такий самий аскет, мабуть, як і ви.

Це було так несподівано для ввічливого Юрія, що всі більш здивувались, ніж образились. Галя просто перелякалась і тільки через те не заплакала.

Але це, очевидно, тільки був вступ, бо Юрій зараз же встав і жорстко-рішуче сказав матері:

— Мамо! Я знаю, що в нашій домі ведуться про одну особу образливі для неї й для мене розмови. Про яку саме особу, не треба говорити. Об'являю вам: коли ви хочете, щоб я жив з вами, то прошу з іменем нареченої вашого сина поводитись більш достойно. Сьогодні я їду на місяць по своїм справам і адреси не дам нікому. Можете переказати це Анатолію і Модестові, а також моє до них прохання виділити мою частину з маєтку. А тепер бажаю всім найкращого!

Він уклонився і, не поспішаючи, вийшов з хати. Всі були придавлені й ошелешені. Зінаїда Василівна сиділа недвижно, дивлячись в шклянку з молоком і надушуючи на пучки крихти хліба з столу. Галя спочатку зблідла і стала жовтою, як локони, потім почервоніла й з налитими слізми очима хутко вийшла з-за столу. Олеся розтерпанно пішла за нею в передпокій, де Галя, одвертаючись від неї, хапливо одягалась.

— Ні, це занадто! — раптом скрикнула Діна й схопилась з місця. — Це неможливо! Так усіх образити за якусь... шваль, так обидити дівчину, це... це... надзвичайно. Я мушу вияснити це Юрію, я не можу!

Зінаїда Василівна хотіла зупинити її, але Діна ще раз з обуренням сказала “я не можу” і вибігла з хати. Але через кілька хвилин вернулась і проговорила:

— Нема. Пішов через кухню. Одягся і вийшов. Без чемодана, без нічого... Але сказав Дуні, що не прийде на обід і взагалі місяць не буде дома. Значить, не прийде. Как это возмутительно! Фу!

В цей як раз момент прийшов Вадим говорити про лекцію. Діна хотіла було сказати, щоб він прийшов пізніше, але Олеся так перелякалась цього наміру, що аж за руки її схопила. Вадим в цей мент роздягався у сніях. Він, певно, сам помітив, що прийшов не до речі, бо зараз же, як ввійшов, сказав:

— Я на одну хвилинку. Модеста Аркадієвича, мабуть, нема дома?

Він звернувся чомусь до Діни. Та від цього зразу подобришала.

— Ні, він дома, але спить. Він працював усю ніч і тепер спочиває... Сідайте, будь ласка, — мило посміхалась вона. — А коли у вас є якесь діло, скажіть нам, може, ми й без Модеста щось зробимо.

— Вадим завагався, але зараз же рішився й сказав, що прийшов з приводу запропонованої йому лекції. Олеся злегка почервоніла.

— Ах, лекції! — живо скрикнула Діна. — Він говорив про це так. Ну, я думаю, ми й без його розв'яжемо цю справу. Правда, мамуню?

— Звичайно, — посміхаючись до Вадима, сказала Зінаїда Василівна.

Вадим одповів їй теж посмішкою. Але Олеся помітила, що і в лиці, і в посмішці Стельмашенка було щось ненатуральне, розсіяне, натягнуте, закостеніле. Говорив він, як з людьми, що дають роботу, і тільки про роботу. Щоб трохи розбити ніяковість від цього його тону, Олеся привела Славка.

Вадим устав і за руку привітався з ним. Славкові він, видно, не подобався, бо хлопець зараз же одійшов і став коло бабуні, тоскно подивляючись на всіх. Олеся його вивела. Вадим теж став прощатись. Його не держали.

— Тільки от що... вибачайте, як вас по батькові? — сказала Діна.

— Вадим Трохимович.

— От що, Вадим Трохимович, ми вже зарані умовимось.

Тут Діна зробила серйозне й сумне лице.

— ...Ви вже, будь ласка, з Славком не піднімайте... непідходящих його возрасту вопросів. И закон Божій, и все... О политике и прочем... Вы меня понимаете? Он мальчик нетронутый, чистый, мы не должны насиловать его волю... Пусть вырастет, сам выберет, во что ему верить... Я вас очень об этом прошу.

Вадим серйозно уклонився і теж по-руському одповів їй:

— Візьму це на увагу... Постараюсь зробити, як кажете.

Олесі було ніяково, але вона нічого не сказала. Прощаючись, вона тільки міцніше, ніж слід, стиснула Вадимові руку й проговорила:

— Так до завтра? Правда?

Вадим на хвилинку ніби прокинувся, подивився на її сердечну й ваблячу посмішку і хотів щось сказати, але зараз же став серйозним, уклонився і вийшов.

Дома у себе він ліг на ліжко і не рухався. Не було ні сорому, ні підняття захвату, ні думок, — одне почуття страшної втоми від голоду. Голову ззаду душило, і груди здавались надзвичайно важкими. В роті щохвилини висихало, і наче нудило. Це Вадима зацікавило. "Хіба може нудити від двох днів?" — думав він, стежачи за собою. Потім непомітно знов переходив до способів одшукання грошей.

Можна було б узяти у матері. Але гроші, які вона має (коли ще має), всі Осеві. Значить, це все одно, що взяти у Ося.

Можна було б попрохати у Микульських завдаток за лекцію. Але краще ще двадцять днів голодувати, ніж це.

У кого ще? У Піддубного? Так, але прохать карбованця — безумно тяжко й неможливо. А десять карбованців він напевно не дасть. Не сказать же йому, що два дні не їв?

Більш нікого не було. “Хіба у Саламандри? Двадцять копійок! Сказать, що десь забув свій гаманець, а треба, мовляв, купить папірос. Увечері віддам”.

Але й на це не вистарчало відваги. Хтозна, чи є у Саламандри. І так винен їм за квартиру.

Потім знов виступало яке-небудь фізіологічне почування, яке через щось цікавило, і Вадим прислухався до його. А далі вертався до грошей.

Так пролежав він, аж поки не зтемніло зовсім в хатинці. За стіною чулось порання Саламандри.

Вадим раптом встав і помалу пішов у кухню. Постукавши в двері й не дістаючи відповіді, він обережно одчинив їх і ввійшов. Коло печі стояла Варка, гордовито випнувши груди, і зневажливо-понуро дивилась на його.

— Можна ввійти? — несміло спитав Вадим.

— Входить, як треба.

— Та... невеличке діло. Ви не одвічали на мій стук. Я думав, що вас нема.

— Я нічого поганого не роблю тут, щоб мене стуками предупрежать.... — відповіла горбата, кидаючи рушник на лаву.

Вадим силуванно засміявся.

— Ні, я не через те стукаю... А просто така звичка. А знаєте, за чим я до вас прийшов? — жартівливо перебив він себе.

Варка тим зовсім не цікавилась. Як треба, то сам скаже.

— Бачите, така штука вийшла. Був я у своїх сьогодні, виймав для чогось свій кошильок та й забув його там, а мені треба папірос купити. Бігти до своїх далеко, а ввечері я все одно мушу там бути. Так чи не могли б ви мені дати до вечора копійок двадцять? Сьогодні ввечері я вам...

Саламандра хмуро, пильно зиркнула на його, потім мовчки й рівно підійшла до мисника і дістала звідти двадцять копійок. Подавши їх Вадимові, вона одвернулася і взяла знов свій рушник.

— От дякую! — червоніючи й силкуючись бути веселим, сказав Вадим. — Так я вам увечері...

І, не договоривши, вийшов.

Купивши чорного хліба, сала і на три копійки десяток цигарок, Вадим знов ліг на ліжку й почав жадно їсти. Хліба й сала хутко не стало, і хотілось ще їсти, але, коли він закурив, перехотілось і по тілі пройшла розслабленість і ніжна теплота.

“Мила Саламандра!” думав він з ніжністю до каліки.

Було почування, трохи подібне до стану видужуючого. Пахло вохкостю, кухнею, але бог з ними, з тими запахами, вони не шкодять. Лямпи світить не хотілось, взагалі нічого вже не хотілось, тільки лежати й чути власну здоровлячу теплоту.

Вмить в снігах зачулось якесь шарудіння, клацання клямкою дверей, потім нерішучі кроки і стук у двері.

— Хто там? — здивовано спитав Вадим.

— Це я... — глухо обіззався голос Ося.

Вадим зразу пізнав, хто прийшов; навіть ще не чув голосу, а подумав, що це Ось.

Він схопився з ліжка й крикнув:

— Ввійдь!

Двері одчинились, але нічого в темноті не було видно.

— Чекай, чекай, я зараз запалю лямпу! — поспішно проговорив Вадим.

— Можеш не запалювать... — холодним і чужим голосом проговорив десь з порогу Ось.
— Я прийшов до тебе, бо мама прохала привести тебе до Ксені. Я їй обіцяв. Підеш?

— А чого ж? Піду. Так, я зараз найду свій плащ... Ага, ось є. Так...

Засвітивши сірника, Вадим найшов свій картузик, накинув плащ на плечі і, запалюючи другого сірника, сказав:

— Ну, ходім.

Виходячи, він подумав, що треба було б змести з ліжка крихти, — Саламандра ввійде й побачить, для чого він брав у неї гроші.

“Не ввійде! — рішив він. — Чого їй там треба. А прийду — змету”.

Власне, Вадимові в такому стані, як він був, не хотілось іти до сестри. Він знав, як у батьків не зможе заткнути своєї пробіни і ще викине щось сентиментальне при Осеві. Без його, може, й з охотою пішов би. Але одмовитись спочатку не подумав, вражений тим, що прийшов Ось, а потім зробити це було якось ніяково.

Дорогою брати не балакали. Вадим не хотів перший заговорювати, бо невеликодушно скористувався б тим, що Ось був примушений через матір іти з ним. А Ось теж мовчав.

— Ну, як ся маєш? — раптом само вирвалось у Вадима із цілком легким, знов насмішкуватим голосом. Але насмішкуватости цієї якраз і не треба було допускати з огляду на “розкисленість”, в яку він мав попасти у Ксені. Повинна ж бути якась льогичність в настроях!

— Нічого.

— А на фабриці як? — невідомо через що прийшло Вадимові в голову питання.

— На фабриці буде страйк... — байдуже й коротко відповів Ось. Не промовчав, не сказав що-небудь вроді “Я з тобою не хочу говорити”, а відповів. Але в тому, що він відповів і так відповів, і була найбільша чужість. Так він кожному сторонньому чоловікові сказав би.

— Он як? Значить, таки буде? Валяйте, валяйте. “Борітеся — поборете, вам Бог помагає, за вас воля, за вас правда святая”. Чи як сказав Шевченко?

Ось мовчав і, стуливши губи, дивився перед себе, неначе сам ішов.

Вадим теж замовк. Потім знов заговорив, розпитуючи тепер про Ксенію. Ось так само відповідав, коротко, точно й холодно, немов ставляючи в ряд залізні стовпчики. Як він сам відносився до Ксені й її чоловіка Федора Васильова, не можна було зрозуміти.

Жила Ксеня не дуже далеко. Уличка була темнувата, з рідкими замурзаними лихтарями. Будинки були одноповерхові, убогі, між ними тягнулись довгі тини, за якими, певно, були городи. Часом з-під воріт на братів кидались собаки з такою раптовістю та люттям, ніби тільки їх і піджидали тут цілий день. Але хутко одставали й зникали позаду.

Кватира Ксені була у флігелі. Флігель цей був схожий на довге біле корито, поділене на ряд квартир, в яких жили робітники, дрібні служачі, прикащики. Як сказав Ось, таких манюсеньких, цілком однакових кватирок в цьому кориті було аж десять. Одна кімната, кухня, сінці й більше нічого.

Сіни були маленькі, як пуделко од сірників, приліплені до стіни. Після них була кухня. Тут, певно, й їли, бо стояло два столи, один з цератою. На йому квоктав самувар. В кухні не було нікого. На лаві стояв великий горщик, з якого йшла пара, збираючись хмарою під стелею. Велика піч топилася. Двері в сусідню хату були зачинені, і звідти чувся гомін голосів, жіночих і дитячих. Часом проривався плач маленької дитини.

Ось постукав і голосно спитав:

— Можна туди? Це я й Вадим.

Стало тихо. Потім зараз же двері хутко розчинилися і вибігла жінка з заковченими рукавами, похожа на Ксенію, але старша й грубіша. Вона зараз же підбігла до Вадима й, не кажучи ні слова, обняла його голими руками за шию. Руки були мокрі, і по тілі від цього

пройшов холодок. Жінка, похожа на Ксеню, почала цілувати Вадима і одночасно плакати. Потім закрила лице хвартухом і пригорнулася до брата.

— Ну от! — сказав Вадим жартівливо, стараючись сховати хвилювання. — У жіночої нації програмна стріч однакова скрізь. Ну, покажись хоч, яка ти тут стала, може, й я заплачу.

Він одняв її руки з лица і подивився. Від колишньої краси “чарівниці Ксені” лишилися тільки очі, чорні, м’ягкі, глибокі. А лоб пожовк і вкрився зморшками, щоки погрубіли, розмякли, ніс став ширший, губи зів’яли. Вся вона зробилась занадто широкою й плескуватою.

— Що, гарна стала? — витираючи сльози, сказала Ксеня. — Заплакати можна?

— Плакати не плакати, а радіти, то правда, нема чого...

— Ну, ходім туди, а то з кухні холод іде в хату. А ми як раз дитину купуємо.

Ось уже пройшов. Вадим пішов за Кsenєю й зачинив за собою двері. На його пахнуло зараз же милом, парою, пелюшками і спертим повітрям хати, де багато людей. Посеред хати на стільцях стояли великі ночви з водою, в яких лежало маленьке жовто-червоне тільце дитини. Олена Іванівна одною рукою піддержувала його під спинку, а другою рукою плескала йому на грудки й на голову водою. Вона тільки на мент глянула на Вадима, закивала йому головою, посміхнулася і знов нахилилася до дитини. Дитина слабо, неуміло водила ніжками в воді і задоволено пхикала, здивовано й довірливо водячи очима то на бабцю, то на матір, яка стала в ногах її.

— Господи помилуй, Господи помилуй! — приговорювала Олена Іванівна, не перестаючи хлюпати.

— Ой, Боже мій, Боже мій, як же ми любимо купочки...

По обидва боки ночов чорніли й жовтіли чотирі дитячі голови, одна одної нижче. Найнижча голівка була під ночвами й великими чорними оченятами цікаво дивилась на Вадима. Останні тільки гостро зиркали й зараз же одвертались. Найбільша дівчинка год восьми держала в руках губку, яку їй певно дала Олена Іванівна.

— Сідай, Вадю, де небудь! — сказала Ксеня. От, Боже мій, як раз ми з купанням тут розходились.

— Нічого! — обізвалась мати грубоватим ніжним голосом, — підожде, не великий пан. Ми його довше ждали. Підбав, доню, водички гарячої, щоб не застудити, храни Цариця Небесна. Ой, Господи, Господи, які у нас ноги великі та дужі!.. Ух, ух, ух!.. Лий, лий, ще трошки... Господи помилуй, Господи помилуй.

Вадим сів біля груби, від якої пахло димом та паленою глиною, і став дивитись. Йому було видно всіх, навіть Ося, який сів по другий бік на ліжко й дивився на купання. На стільці стояла лампа й освітлювала обличчя так, що тіні лягали вгору. І особливо Вадима вразив вираз лица у матері та брата. Мати була вся осяяна ніжністю й любов’ю. Кожний рух її очей, губ, випромінював стільки зворушення, напруженої турботи, руки її так бережно ходили біля мокрої голівки дитини, що те проти волі заражало всіх. Це було щастя, не думаюче, не бажаюче думати, не потребує цього, щастя, старше від всяких дум, віковичне й вічно молоде.

Брат теж змінився. Завше тісно стулені тонкі губи його розкрилися, й це зразу надало лицу характер дитячости, м’якості. Очі несвідомо посміхалися, слідкуючи за пацанням ніжок і безладним мотанням червоних пухких рученят, які плутались, наче ноги п’яного. Один раз Осеві, видно, здалось, що дитина має виприснути з рук, і він злякано напружився, готовий кинутись на поміч. Але це була помилка: старі покручені руки матері знали, що робили.

— От, сину, вчись! — щасливим голосом сказала Олена Іванівна, повертаючи до Вадима голову. — Іди сюди, подивись, якого молодця-племінника маєш... Дивись, які руки. О! А ну, Лусю, дай дядькові кулаком.

Дітячі голівки засміялись, соромливо поглядаючи то на Вадима, що підійшов до ночов, то на маленьке пухке тіло Луся, яке немов судорожно вовтузилося у воді.

Вадим похилився до його й клацнувши язиком, торкнув пальцем за підборіддя. Лусь зразу перестав пацяти ніжками й здивовано-серйозно задивився на руду бороду чужого чоловіка. Потім перевів оченята до мами, немов питаючи: “що воно таке?” Але тут же, забувши про все, весело й несподівано для себе пискнув і так ляпнув ручкою по воді, що бризки полетіли на Вадима, на дітей і навіть на бабуню. Всі голосно засміялись. Лусь хутко подивився на всіх, наче спішучи й собі побачити те смішне, й знов забув і забив ручкою по воді.

— Дійсно, герой! — сказав Вадим, не помічаючи, що сам весь час посміхається тою ж посмішкою, що й мати, й сестра, брат і дідлоха.

Олена Іванівна обережно набрала в жменю води й полила голівку Лусеві. Вода полилась по лиці. Така несподіванка здивувала й образила Луся. Він скривив губи і незадоволено пхикнув. Але тут тепло захлюпало йому по грудках, і це примирило його з бідою. Він замотав рученятами й знов пискнув.

В цей час Вадим почув, що щось лізе йому за халяву. Він озирнувся й побачив чорну як вугіль голівку, що уважно схилилась до його чобота. Що вона там робила, не видно було. Тоді Вадим нахилився, підсунув руки під пахви дитинчяті й підняв його.

Це був Тінь, або по-домашньому Нишпора. У Тіня була натура дослідувача. Щоб мати не заховала, Нишпора неодмінно знайде. Всяке з’явище, яке для других проходило непомітно, для Тіня було цікаве. В даному разі увагу його звернуло на себе вушко чобота дяді Ваді. Цьому сприяло ще й те, що голова Тіня приходилась майже врівні з колінами дяді.

Прихилившись несподівано вгору, Тінь не розтервся й не злякався.

— Ти дядя? — зараз же спитав він, задовольняючи свій інстинкт, розслідуючи й цікаво приглядаючи на червону бороду, — такого кольору волосся йому ще не стрічалось.

— Дядя, — сказав Вадим, милуючись серйозними оченятами дитинчяти з худеньким смуглявим личком і тонкими ручками.

Тінь обережно торкнув пальцем бороду Вадима, — вона не була гаряча, це було досить дивно.

— Не печеться!.. — сказав він, задоволено глянувши на дядю.

Всі засміялись, а Ваха перебігла на бік дяді Ваді й стала біля його, задираючи голову.

— Ах, ти ж капшук! — притиснув Вадим Тіня до себе. — Так моя борода вогонь, чи що?

Через якийсь час Вадим уже встиг зазнайомитись з дідлохою, не виключаючи й хорого Зіня, що лежав на ліжку.

Коли він розпитував, як їх звать, Ваха, трохи старша за Тіня, раптом скоромовкою проговорила:

— Наха, Ваха, Зінь, Тінь, Ойда, Лусь!

— Це що таке? — здивувався Вадим.

— А це ми всі... — пояснила Ваха.

Тінь раптом голосно й дзвінко теж прокричав:

— Наха, Ваха, Зінь, Тінь, Ойда, Лусь!

Діти й дорослі засміялися. Ксеня пояснила: Федір усім дітям дає свої назви. Наха — Надія, Ваха — Варвара, Зінь — Зіновій, Тінь — Тихон, Ойда — Ольга, Лусь — Лука.

Нарешті Луся винули й загорнули в пелюшки так, що стало видно тільки оранжеві щоки, сині оченятка й пухкі губи. Всі операції над собою він терпів стойко, ні разу не зрадивши свою славу “мовчунчика”.

Коли його нагодували й передали Насі, яка поклала його в колиску, почалася серйозна розмова, зміст якої Вадим якось уже з самого початку передчував. І з цієї розмови ще опукліше малювалася картина злиднів Ксеніної родини, злиднів безнадійних, затяжних, погрозових. А тут ще діти плодяться, ростуть.

— Не сердься, сину, — раптом, обнімаючи Вадима за плечі й ніби зарані заспокоюючи його, проговорила Олена Іванівна. — Є у нас одна просьба до тебе. На тебе, синку, єдина надія наша... Розкажи ти сама, доню, бо боюсь, що не так скажу я...

Вадим помітив, що Ось, як тільки Ксеня почала говорити, устав і перейшов до дітей. Помітила це й мати, але нічого не сказала, тільки подивилась йому вслід довгим поглядом.

Річ була в тім, що Федорові могли би дати на фабриці краще місце. Але це залежало від Тепи.

Тут Ксеня зупинилась і заговорила Олена Іванівна, знов придержуючи Вадима за руку, немов боячись, що він утіче:

— Сину, порятуй сестру й діток, попроси Тепу. Вона для тебе все зробить. Подумай, яке щастя було б для їх нещасних. Попроси, сину.

Вадим сидів, дивлячись кудись під колиску, що ритмічно качалась на другому кінці хати.

— Ви думаете, що Тепа може тут щось зробити? — спитав він рівним і, здавалось, цілком спокійним голосом.

Мати й Ксеня гаряче почали запевняти його, що Тепа все може.

— Добре. Я спробую поговорити з Тепою, — глухо сказав Вадим і прокашлявся, глянувши на Ося.

— Тільки ж ти, сину, будь з нею ласковий, привітний... Вона жаліється, що ти з нею такий грубий...

Вадим не встиг одповісти: прийшов Федір Васильович. Вадим ще ні разу не бачив зятя, але привітався з ним так, ніби вони були давно знайомі. Федір прийняв це як цілком нормальну річ. Худий і виснажений, але жвавий та веселий, він зараз же почав розпитувати Вадима про Сібір, тайгу, про здоров'я, виявляючи якусь дуже ніжну й сумовиту уважність.

Вадимові було соромно: його поведження було не зовсім щире, спеціально для Ося, штучне, а зять приймав його за чисту монету. І тут же мимоволі звертало увагу, що Федір по якомусь праву не дивувався з такої дружності цілком незнайомої йому людини.

Ось якийсь час не брав участі в спільній розмові. Але Федір втягнув і його. Відносини їхні, видно, були добрі, хоча вони й балакали між собою тоном насмішкуватим, який показував, що в чомусь згоди між ними немає.

Незабаром це виявилось виразніше. Заговорили про дітей. Федір зараз же звернувся до Ося й спитав, як має себе робітнича школа. Ось хмуро й насмішкувато відповів, що ще не загинула, хоча Федір і не дає туди своїх дітей.

— І не дам, Осип Трохимовичу, і не дам! Добийтеся в Думі закона про українську школу, тоді з радістю дам.

— Дума такої школи ніколи не дасть... — неохоче й з досадою уркнув Ось; досада, видно, була за те, що Федір робить вигляд, ніби сам цього не розуміє.

— А хто ж дасть?

— В кожному разі, не такі, як ви!

Федір засміявся й звернувся до Вадима, але вже серйозно:

— Революціонер непримиримий наш, Осип Трохимович! Просто біда. Все хоче мою дітлоху в колисках ще поробить українцями й соціалістами. А я не даю. І воюємо от так

щодня. Ех, голубчику Осю! Куди нам, маленьким людям, думать про таке. От Зінь і без того заробив за ту нещасну українську мову. Зінь, мій старший хлопчина. В школі, знаєте, якимось не так сказав, не знав, як по-руському “жменя”, ну, учитель-чорносотенець вигнав його за це мазепинство з класу в коридор. А хлопець застудився там і от... спокутує. Ех, легко вам, холостякам, заводять всякі соціалізи!

— Тату, а ти приніс цуцика? — раптом шарпнув за руку батька Тінь.

Федір Васильович озирнувся й засміявся.

— Ну от! От вам і учи такого! А тобі скільки раз говорилося, щоб не говорив “тато”, а “папа”, і не “цуцика”, а... Як це по-руськи “цуцик”?

— А-а, а-а! Сам не знаєш, сам не знаєш! — зрадів Тінь і кружка забігав по хаті. Ваха кинулась за ним і покотилась по підлозі.

— От ця шушваль і заставля бути обережним, — зітхнув і посміхнувся до Вадима Федір. Потім, немов схаменувшись, підтягнувся й з церемонно-ввічливим виразом почав розпитувати, яке вражіння зробили на Вадима рідні місця, як їхалось, як він устроївся.

Дітлоха з приходом батька оживилась. Взнявшись за руки, не виключаючи й Нахи, вона танцювала серед хати, приспівуючи:

— Наха — Ваха, Зінь — Тінь, Ойда — Лусь!

При слові “Лусь!” всі топали ногою об землю й присідали. Потім заливались реготом — і знов те саме. А з ліжка блискучими горячковими очима дивився на їх Зінь. Худе личко його горіло хоробливим рум'янцем, і біляве волосся спадало на високий батьківський лоб. Він би теж побіг до них, але йому було заборонено вставати і, крім того, ноги були такі в'ялі, як рукави сорочки, що висить на стіні.

Ксеня встала й пішла в кухню готувати вечерю, пошопотівшись з Оленою Іванівною. А за ними пруденько викотився Нишпора. Федір, вибачившись, хутко підійшов до Зіня й турботно почав його розпитувати та обмацувати. Зінь був зовсім гарячий; кашель ніби став менший, але хто ж його зна, чи гірше це, чи краще.

— Погано, хлопчику, га? — спитав він сина по-українському. В хвилину найбільшої інтимності й чуття Федір говорив з дітьми по-українському.

— Ні, татуню, я зовсім здоровий... — хрипко, але живо одмовив Зінь. — От тільки мені трошки в очах горить і давить... А то зовсім здоровий...

— Ну, дай Боже, дай Боже... А де ж наша Нишпора? Де вона? — пошукав раптом очима Федір.

В цей мент з одчинених дверей в кухню викотилась кругленька постать Тіня й голосно сказала:

— А на вецелю калтохля й осельодка! Ага!

Ваха радісно захльоскала в долоні, а Ойда ніби щось ковтнула й просіяла, — вона була велика ласуха.

— А ти вже пронюхав, Нишпора, уже? — сміючись піймав Тіня Федір. — Ось я тобі дам у кухню без спросу бігати!

Тінь вирвався і, показуючи на Ося, закричав:

— А ось Ось! А де Ось? Ось де!

І Ось і всі засміялись, а голосніше всіх Ваха. Схопивши Тіня в обійми, вона почала з ним танцювати, поглядаючи на Ося й примовляючи:

— Ось Ось. А де Ось? Ось Ось. А де Ось?

Тим часом Наха й Ойда витягли з кутка дитячий стіл, — одрізаний шматок лави, — і поставили по обидва боки його дві низенькі лавочки. Після того Наха побігла на кухню й принесла ложки.

— Ваха, Тінь, їсти! — строго сказала вона. — Розтанцювались. Сідайте.

Дітлоха сіла й взяла в руки ложки. Ваха й Тінь зараз же почали стукати ними одне одного по лобі й реготати, а Ойда поглядала на дорослих і докірливо спиняла бійку.

Тут Ксеня ввійшла й покликала братів та чоловіка в кухню. Федір і Ось, що знов завели суперечку, замовкли і, пустивши Вадима вперед, пішли за нею.

Посеред кухні стояв стіл з самуваром, маленька карафка з горілкою, в якій плавали шкарлупки з лімона, тарілка з оселедцем і миска картоплі. Федорові стало ніяково за таку убогу вечерю й він почав говорити щось про “замінку”, але Ксеня обірвала його й порадила налити краще по чарці. Федір немов зняв з себе всю вину й перестав шулитись. Жартуючи й часом обнімаючи Олену Іванівну, він налив у чарки й сів.

Ксеня витерла руки й теж сіла. Після цього Олена Іванівна взяла чарку і, звертаючись всім тілом і рукою з чаркою то до одного, то до другого промовила:

— Будьмо здорові, діти мої... Дай, Боже, щоб ми коли-небудь сіли й за багатшу вечерю. Дай, Боже, щоб хоч діткам вашим жилось краще, ніж вам...

— Буде, мамо! — підморгнув Федір Васильович. — От як зроблять мене управляючим фабрики Рибачьких, куплю вам шубу таку, як у генеральші Блохиної... автомобіль, щодня сардінки...

Олена Іванівна засміялась і показала Вадимові головою на Федора:

— От такий раз у раз... Не внива хлопець...

— А чого же мені внивать? Ноги, руки цілі, слава Богу...

Ці слова спинили самого Федора. Всі згадали батька. Самотній, безрукий, безногий, скарлючений страшною хворобою, лежав він там у цей мент і навіть в цій убогій трапезі не міг взяти участі. Олена Іванівна поставила чарку на стіл і, приклавши хустку до очей, заплакала, здригуючи головою й плечима. Всі затихли й сиділи, недвижно дивлячись собі в тарілки. За дверима в кімнаті чувся веселий гомін дітей.

— Годі, мамо... — тихо сказала нарешті, Ксеня. — Що ж робити?.. Не поможемо...

Олена Іванівна перестала плакати, але сумний настрій уже не покидав столу. Вадим весь час сидів задумливий і майже не чув, що говорилося. Він хутко встав і почав прощатися. Його умовляли ще посидіти, але він сказав, що мусить іти.

Потім пішов до дітей і, користуючись тим, що ніхто з дорослих не дививсь, поцілував усіх. Далі ще раз попрощався зо всіма в кухні і, пообіцявши якомога швидче прийти знов, вийшов.